

<https://doi.org/10.62837/2024.7.266>

MƏMMƏDOVA BAĞDAGÜL BƏHRAMGUR QIZI

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

“Dillər” kafedrasının baş müəllimi

bagdagul.mustafaeva7111@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ TARIXINDƏ

BƏKİR ÇOBANZADƏ MİSSİYASI

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyi tarixində professor Bəkir Çobanzadənin müstəsna rolu vardır. XX əsrin 20- ci, 30- cu illərində həm Bakı Dövlət Universitetində dilçiliyin müxtəlif sahələrindən mühazirə oxuyan, həm ilk milli dilçilik dərsləklərini yazan, həm də respublikada dil quruculuğu işlərinə elmi rəhbərlik edən görkəmli alim “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl”i (1924) ilə ümumən türk dünyasında ümumi dilçilik elminin əsasını qoymuşdur.

Repressiya illərində bütün əsərləri, o cümlədən də “Mədxəl” qadağan olunmuş, yalnız Azərbaycanın müstəqillik illərində yenidən nəşr edilmişdir.

B.Çobanzadənin beş cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin nəşri imkan verir ki, görkəmli alimin Azərbaycan dilçiliyi tarixində uzun illər unudurulmağa çalışılmış mövqeyi yenidən bərpa edilsin.

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, “Türk- tatar lisanıyyatına mədxəl”, (“Türk- tatar dilçiliyinə giriş”), marrizm, Azərbaycanda yeni dilçilər nəslə, Adil Babayev.

Azərbaycanda dil haqqındakı təsəvvürlərin tarixi nə qədər qədimlərə gedib çixsa da, istər orta əsrlərdə, istərsə də yeni dövrdə bir sıra lüğətlər, qrammatikalar, tədris vəsaitləri tərtib edilsə də, müasir dilçilik elminin təşəkkülü Bəkir Çobanzadənin adı ilə bağlıdır. Professor B.Çobanzadə (1893- 1937) Krımda doğulmuş, ilk təhsilini aldıqdan sonra istedadına rəğbət bəsləyən həmyerlilərinin maddi köməyi ilə İstanbula gedərək Sultaniyyə Lisseyini bitirmişdir. Həmin lisseyin zəmanəti ilə Budapeşt Universitetinə təhsilini davam etdirməyə göndərilmiş B.Çobanzadə filoloji- fəlsəfə fakültəsinə daxil olur, məşhur dilçi alimlərdən elmin sirlərini öyrənməyə başlayır. B.Çobanzadə yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı Adil Babayev göstərir ki, “o, 1919- cu ilin 15 mayında Macarıstanda Budapeşt Universitetini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra 1920- ci ildə “Kodeks- Kumanikus”da zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası “problemləri” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Özü tərcümeyi- halında qeyd edir ki, elmi rəhbərləri də akademik İqnats Tenqer, Sniel və Nemet olmuşdur” (1, s. 16- 17).

1922- ci ildə Krım Universitetinin professoru, çox keçmədən rektoru vəzifələrini tutan gənc dilçi- alimi Azərbaycan hökuməti Bakıya dəvət edir. Həmin illərdə “Azərbaycan başqa türk respublikalarına nisbətən elmi və mədəni cəhətdən

çox inkişaf etmişdi. Respublikanın paytaxtı Bakı şəhəri də ən böyük sənaye və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Buna görə də burada elmi yaradıcılıq üçün geniş imkan var idi. Bunları nəzərə alan Bəkir Çobanzadə 1924- cü ilin payızında Bakıya gəlir... Azərbaycan Dövlət Universitetində dərs deməklə yanaşı, yeni əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, dialektologiya və s. sahələrdə yorulmadan çalışır” (1, s. 22).

Bakıya gəldiyi il B.Çobanzadənin “Türk- tatar lisaniyyatına mədxəl” (Azərnəşr, 1924) kitabı nəşr olunur ki, bu əsəri “türkologiyanın ilk ümumi dilçilik, yaxud ümumi dilçiliyin ilk türkologiya dərslisi” adlandırmaq mümkündür. “Mədxəl”, demək olar ki, müəllifin sonrakı dilçilik əsərlərinin hamısı – “Türk- tatar dialektolojisi” (Azərbaycan Tədqiqi və Tətəbbü Cəmiyyətinin nəşri, 1927), “Türk dili” (Azərnəşr, 1928), “Türk qrameri” (Azərnəşr, 1930) və s. üçün elmi- metodoloji əsas təşkil edir.

“Mədxəl”i ilk dəfə müasir əlifba ilə nəşr etdirmiş Nuridə Novruzova kitabın ön sözündə B.Çobanzadənin elmi araşdırmalarının aşağıdakı istiqamətlərini göstərir:

- türkoloji tədqiqatları;
- ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərləri;
- dialektoloji tədqiqatları;
- terminologiya sahəsindəki əsərləri;
- əlifba və qrafika məsələlərinə aid araşdırmaları;
- ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri;
- metodikaya aid əsərləri (2, s. 8- 9).

Lakin bu bölgü o mənada müəyyən qədər şərtidir ki, həmin istiqamətlər çox hallarda özünü ayrı- ayrı əsərlərdə deyil, eyni bir əsərdə göstərir. Ona görə də, məsələn, “ümumi dilçilik problemlərinə həsr etdiyi əsərlər” ilk növbədə, “Mədxəl”i daxil etməli olsaq da, etiraf etməməliyik ki, burada türkoloji istiqamət də kifayət qədər mühümdür. Yaxud “Türk- tatar dialektolojisi” dialektologiyadan daha çox, türk dillərinə həsr olunduğu halda, “Türk qrameri” azəri ləhcəsindən (dilindən) bəhs edir.

Fikrimizcə, B.Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarını, şərti olaraq, aşağıdakı sahələrə bölmək daha münasibdir:

- 1) ümumi dilçilik araşdırmaları;
- 2) türkoloji dilçilik araşdırmaları;
- 3) Azərbaycan dilçiliyi araşdırmaları.

Əlbəttə, B.Çobanzadə Azərbaycanda çox mürəkkəb, zidiyyətli bir ictimai-siyasi, ideoloji şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. A.Babayev haqlı olaraq qeyd edir ki, “marrizmin əhkam kimi qəbul edildiyi bir dövrdə Çobanzadənin həmin əhkamı qəbul etməməsi onun müstəqil, həm də düzgün elmi konsepsiyaya malik olduğuna canlı sübutdur” (1, s. 79).

“Mədxəl” nəşr olunanda hələ N.Y.Marrın “yeni təlim”i yenidən populyarlaşmağa başlayırdı, lakin B.Çobanzadə sona qədər “Mədxəl”dəki ideyalarından dönmədi. 30- cu illərdə “ona qarşı yürüdülmən ittihamlardan biri də onun marrizmi və yafəs nəzəriyyəsini qəbul etməməsi idi” (1, s. 79) ki, bunun da

əsas səbəbi dilçilik elminin əsaslarını Qərbi Avropada bilavasitə ilk mənbələrdən öyrənmiş, ciddi akademik məktəb keçmiş, ideoloji konyukturdan tamamilə uzaq olan dilçi- alimin öz ideyalarına dərin elmi inamı, yalnız dilin qanunauyğunluqlarına dayanan metodoloji mövqeyi idi. Bununla yanaşı, istər marrismin populyarlaşması, istərsə də marksizm- leninizm metodologiyasının Sovetlər Birliyində elmin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən dilçiliyə vulqar müdaxiləsi B.Çobanzadəni məcbur edirdi ki, hakim ideologiyanın tələblərilə hesablaşsın. Lakin artıq deyildiyi kimi, söhbət öz elmi konsepsiyasından, yaxud mövqeyindən imtina etməkdən yox, müəyyən kompromislərdən gedir. A.Babayev yazır ki, o illərdə “marksizm- leninizm klassiklərindən gətirilən misallarla təqsidiq edilən müddəa düzgün hesab edilirdi. Əks təqdirdə həmin fikir “idealist” sayılırdı. Bu səbəbdən də B.Çobanzadənin əsərlərində sıx- sıx Marks, Lenin adına rast gəlmək olur. Bundan əlavə, alim repressiya kabusunun onun başı üzərində hərləndiyini hiss etdiyinə görə çox vaxt özünün əvvəlcə dediyi düzgün fikirləri tənqid edib, “bolşevik platforması”nda dayandığını göstərmək istəyirdi” (1, s. 85).

“Mədxəl” müəllifinin bolşevizmlə “ünsiyyət”ə başladığını göstərən məqalələrdən, görünür, birincisi dövrün ən nüfuzlu jurnalı “İnqilab və mədəniyyət”də çıxmış “Lenin və dilçilik”dir ki, B.Çobanzadə həmin məqalədə deyirdi: “Elmdə Lenin etarı, firqəvilik və əməliyyatla nəzəriyyətin vəhdəti, ümumən marksizm- leninizm dünyagörüşünün əsas və sistemi öyrənilmədikcə dilçilik sahəsində düzgün materialist dialektika sahibi olmaq mümkün deyildir” (3, s. 15).

Görkəmli dilçi eyni zamanda əlavə edirdi ki, məsələ marksizm- leninizm klassiklərinin əsərlərindən dilə aid sitatlar gətirməklə bitmir, “hər elm və ixtisas sahəsi üçün olduğu kimi, lisanıyyat üçün də marksizm-leninizmi bütünlüklə - bütün əsas prinsiplərilə qavramaq şərtidir” (3, s. 15).

Əlbəttə, XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində Azərbaycandakı dilçilik mühiti barədə aydın təsəvvürə malik olmadan B.Çobanzadənin nə elmi mövqeyini, nə də hakim ideologiya ilə “kompromislər”ini dərk etmək olmaz. Məsələ burasında idi ki, görkəmli alimi Bakıya məhz praktik dil problemlərinin həlli, xüsusən yeni əlifbaya keçid prosesinə elmi rəhbərlik üçün dəvət etmişdilər, dərin, hərtərəfli elmi- nəzəri fəaliyyət isə onun öz təşəbbüsü olub həmin səviyyəyə hələ yüksəlməmiş “gənc sovet respublikası” üçün elə də böyük əhəmiyyət kəsb etmir, hətta onda müəyyən ideoloji şübhələr doğururdu. Odur ki, tam bir praktik həyat yaşayan, “gənclik enerjisi” ilə marksizm- leninizmi necə gəldi “əzbərləyən” respublika ilə onun özünəməxsus əhvali- ruhiyyəsinə danışmaq lazım gəlirdi: “Azərbaycanda bütün ideoloji sahəsində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də bütün köhnə burjua, millətçi, idealist və formalist lisanıyyat cərəyanları, qalıqları ilə mübarizəni davam etdirmək və bu qalıqların öz şüur və fəaliyyətimizdəki izlərini kökündən çıxarıb atmağa çalışmaq, marksizm- leninizm dünyagörüşü sistemini, dialektik- materialist metodunu əldə etmək və sosializm quruculuğunda aktiv və səmərəli surətdə iştirak edərək ikinci beşillik planı və bunun bir hissəsi olan mədəni inqilabın ikinci beşilliyini həyata

keçirməklə firqə və hökumətimizə zərbəçi köməyi vermək bütün dilçilərin borcudur” (3, s. 18).

1930- cu illərdə Azərbaycanda formalaşan yeni dilçilər nəsli (Məmmədağa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə, Qulam Bağırov, Əkrəm Cəfər və b.) professor B.Çobanzadənin bilavasitə yetirmələri olmuş, həmin nəsil isə nə qədər siyasi- ideoloji məhrumiyyətlərə məruz qalsa da, 1950- ci illərdən etibarən Azərbaycan dilçilik elminin uğurla inkişafını təmin etmişdir. Lakin paradoksal haldır ki, müasir Azərbaycan dilçiliyinin banisinin adı, əsərləri, misilsiz elmi-pedaqoji xidmətləri uzun müddət unudurulmağa çalışılmış, yalnız 1960- cı illərdən yavaş- yavaş xatırlanmağa başlanmışdır. A.Babayevin “Azərbaycan Sovet dilçilik elminin inkişafında B.Çobanzadənin rolu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası (1969) əslində, müasir Azərbaycan dilçiliyinin banisinin tarixi missiyasının etirafı oldu. Və uzun illərin araşdırmalarının nəticəsi olaraq müəllif “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasını nəşr etdirdi (1). Bunun ardınca isə N.Novruzova “Türk- tatar lisaniyyatına mədxəl”i (2) çap etdirdi. Şübhəsiz, ən böyük hadisə o oldu ki, B.Çobanzadənin beş cildlik “Seçilmiş əsərləri” oxucuların istifadəsinə verildi (4, 5, 6, 7, 8).

Fikrimizcə, beşcildliyin nəşrindən sonra B.Çobanzadənin Azərbaycan dilçiliyi tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək, eləcə də müasir Azərbaycan dilçiliyinin hansı əsaslar üzərində təşəkkül tapdığını, hansı ideoloji məhrumiyyətlərə məruz qaldığını və unudurulmuş ənənələri necə bərpa etdiyini daha aydın təsəvvür etmək olar. B.Çobanzadənin “Mədxəl”indən çox sonralar – marrizm öz dövrünü başa vurandan sonra Azərbaycanda Nəsir Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları”, Afad Qurbanovun “Ümumi dilçilik”, Ağamusa Axundovun “Ümumi dilçilik” dərslikləri nəşr edildi, lakin “Mədxəl” Azərbaycan dilçiliyi tarixində ona görə həmişə qalacaqdır ki, birincisi, bu bizim ilk ümumi dilçilik dərsliyimizdir, ikincisi isə, burada sovet konyukturu yoxdur.

Ədəbiyyat

- 1.Babayev A. Bəkir Çobanzadə, Bakı, “Şərq- Qərb”, 1998, 312 səh.
- 2.Çobanzadə B. Türk- tatar lisaniyyatına mədxəl, Bakı, “Aspoliqraf”, 2006, 180 səh. Nəşrə hazırlayan Nuridə Novruzova.
- 3.Çobanzadə B.Lenin və dilçilik. – “İnqilab və mədəniyyət” jur., 1927, № 1-2.
- 4.Çobanzadə B.Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 336 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 5.Çobanzadə B.Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 368 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 6.Çobanzadə B. seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 344 səh. Nəşrə hazırlayanlar Arif Ramazanov, Tərlan Quliyev.
- 7.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 200 səh. Nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov.
- 8.Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri, V cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 264 səh. Nəşrə hazırlayanlar Məmməd Adilov, Sona Hadiyeva.

**MAMMADOVA BAGDAGUL BAHRAMGUR,
SENIOR LECTURER
BEKIR CHOBANZADE'S MISSION IN THE HISTORY OF
AZERBAIJANI LINGUISTICS
SUMMARY**

Professor Bekir Chobanzade has an exceptional role in the history of Azerbaijani linguistics. In the 20s and 30s of the 20th century, an outstanding scientist who lectured on various fields of linguistics at Baku State University, wrote the first national linguistics textbooks, and was the scientific leader of the language development work in the republic with his "Introduction to Turk-Tatar Linguistics" (1924) laid the foundation of the general science of linguistics in the Turkic world in general. During the years of repression, all his works, including "Madkhel", were banned, and were republished only in the years of Azerbaijan's independence.

The publication of B. Chobanzade's five-volume "Selected works" allows the prominent scholar's position in the history of Azerbaijani linguistics, which was tried to be forgotten for many years, to be restored.

Key words: Bekir Chobanzade, "Turk-Tatar Linguistics Madkhel", ("Introduction to Turk-Tatar Linguistics"), Marism, new generation of linguists in Azerbaijan, Adil Babayev.

**МАМЕДОВА БАГДАГЮЛЬ БАХРАМГУР
МИССИЯ БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ В ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ
РЕЗЮМЕ**

Профессор Бекир Чобанзаде сыграл исключительную роль в истории азербайджанского языкознания. В 20-30-е годы 20 века выдающийся учёный, читавший лекции по различным разделам языкознания в Бакинском государственном университете, написал первые отечественные учебники по языкознанию, был научным руководителем работы по развитию языков в республике со своим «Введением в языкознание». Тюрко-татарское языкознание» (1924) заложило основы общей науки языкознания в тюркском мире вообще. В годы репрессий все его произведения, в том числе «Мадхель», были запрещены и были переизданы только в годы независимости Азербайджана. Публикация пятитомного «Избранного сочинения» Б.Чобанзаде позволяет восстановить место выдающегося ученого в истории азербайджанского языкознания, которое долгие годы пытались забыть.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, «Тюркско-татарское языкознание Мадхель», («Введение в тюрко-татарское языкознание»), маризм, новое поколение лингвистов в Азербайджане, Адиль Бабаев.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, akademik Nizami Cəfərov